

Wstęp

Uczestnictwo w życiu społecznym wymaga od jednostek określenia swojego w nim miejsca. Ich obraz świata, jego społeczne zróżnicowanie, zmienność w czasie, uwarunkowania wynikające z przynależności do kręgu kultury są bardzo ważnym elementem rzeczywistości. Dotarcie do tej subiektywnej strony życia zbiorowego w badaniach historycznych musi się wiązać z problemami interpretacji istniejących źródeł. Dla średniowiecznej Polski dysponujemy ograniczonym zestawem tekstów narracyjnych, w tym przekazów dziejopisarskich. W humanistyce trudno znaleźć tematy, które nie były dotychczas w jakiś sposób analizowane. Dotyczy to również problematyki tożsamości zbiorowych, która ujmowana jest na ogół w kategoriach świadomości społecznej. Odwołanie się do pojęcia tożsamości w istotny sposób modyfikuje zasady obserwacji rzeczywistości, ponieważ lepiej oddaje jednostkowy, a jednocześnie społeczny aspekt zjawisk. Odczucie tożsamości ma charakter osobisty, podlega przemianom związanym z różnymi fazami życia i pełnionymi w nich rolami społecznymi. Są one jednak przyswajane w procesie socjalizacji wraz ze znajomością całej sieci kategorii opisujących zasady porządku społecznego i przestrzennego. Wiedza o nas samych kształtowana jest przez opinie innych ludzi, które odbijają się w naszej świadomości.

Przy konstruowaniu tożsamości indywidualnych i zbiorowych kluczową rolę odgrywa pamięć o przeszłości. Zastąpienie w badaniach pytania dotyczącego obiektywnej wiedzy o wydarzeniach problemem funkcjonowania w przestrzeni społecznej pamięci o nich otwiera zaskakująco szerokie możliwości poznawcze. Przeszłość pozostaje w postaci narracji, które nadają przekazywanym informacjom sens i społeczną wartość. Pamięć konstytuuje poczucie wspólnoty, a jednocześnie jest bezpośrednio podporządkowana potrzebom terażniejszości. Przekaz oparty na wiedzy naocznych świadków i pamięć rodzinna zanikają po kilkudziesięciu latach. Szanse przetrwania mają

narracje zapisane w pamięci kulturowej. Zredukowana wiedza o przeszłości ulega mityzacji. Rozwój kultury piśmiennej umożliwia stabilizację i nawarstwianie się tych wspólnotowych opowieści.

Drugim, obok pamięci, wyznacznikiem tożsamości jest przestrzeń oraz obecne w niej symbole i narracje akumulujące doświadczenie historyczne. Czas i przestrzeń istnieją w porządku symbolicznym. Dużą nośność przy jego analizie zyskała koncepcja miejsc pamięci jako metafory określającej w zbiorczy sposób materialne i idealne znaki oraz alegorie wypełniające mentalną przestrzeń wspólnej tożsamości. Innego otwarcia dostarczają badania socjolingwistyczne, które pokazały, że stereotypy mieszkają w języku. Nie ma od nich ucieczki, ponieważ uogólnianie i schematyzacja obejmują różne sytuacje społeczne i wszystkie sfery rzeczywistości. Ich wyobrażenia utrwalają się w strukturach semantycznych słownictwa. Stereotypy przechowują więc w języku doświadczenie grupowe. Tego typu charakterystyki zbiorowości społecznych czy terytorialnych są ważnym świadectwem ich istnienia.

Z badaniem subiektywnej strony rzeczywistości i mechanizmów budowania tożsamości zbiorowych paradoksalnie często lepiej sobie radzą historycy zajmujący się wcześniejszym średniowieczem, świadomi dominacji kultury oralnej i z zasady odwołujący się do materiałów porównawczych. Dla późnego średniowiecza można mówić o pewnym wyczerpaniu formuły dotychczasowych badań. Najbliżej tematyki symbolicznych i realnych podstaw tożsamości społecznej sytuują się analizy znaków i ceremoniałów władzy. Z pomocą mogą przyjść niektóre wątki współczesnej humanistyki, a zwłaszcza badania dotyczące współzależności pamięci i tożsamości. Lepiej rozumiemy werbalne i pozawerbalne praktyki dyskursu politycznego, oddziaływanie na świadomość społeczną poprzez kreowanie wyobrażeń, symboli i wartości, grę na zbiorowych emocjach. Dyskusje dotyczące tzw. polityki pamięci, jej znaków i symbolicznego panowania nad terytorium pokazały nowe wymiary zjawisk zbiorowej tożsamości, granic wspólnoty oraz funkcji ustnego i pisemnego przekazu pamięci dla poczucia wspólnej tożsamości.

Przytoczone wyżej stwierdzenia stanowiły przesłanie programowe konferencji naukowej „Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu”, zorganizowanej przez Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego we współpracy z Instytutem Historii PAN i Muzeum Historii Polski. Tytuł konferencji miał za zadanie scalić zróżnicowane tematycznie referaty. W dniach 27–29 stycznia 2011 r. w Sali Lelewelowskiej Instytutu Historii na Rynku Starego Miasta uczestnicy wysłuchali niemal trzydziestu wystąpień: 1. Zofia Wóycicka (Warszawa) – *Pamięć i tożsamość zbiorowa: aktualne dyskusje w badaniach nauk społecznych*; 2. Sławomir Gawlas (Warszawa) – *Współczesna humanistyka a pytania o tożsamość średniowiecznych Polaków*;

3. Grzegorz Pac (Warszawa) – *Memoria jako program badawczy i jego pożytki dla badań tożsamości*; 4. Tomáš Velička (Praga) – *Czeskie badania nad pamięcią i symboliczną tożsamością*; 5. Grzegorz Myśliwski (Warszawa) – *Tożsamość kupiectwa wrocławskiego w późnym średniowieczu*; 6. Ewa Wólkiewicz (Warszawa) – *Miasta jako przestrzeń pamięci i tożsamości: przykład nowożytnych miast śląskich*; 7. Agnieszka Bartoszewicz (Warszawa) – *Rola kancelarii miejskiej w budowaniu tożsamości mieszczańskiej w późnośredniowiecznej Polsce*; 8. Roman Michałowski (Warszawa) – *Czym się różni poganin od chrześcijanina? Karta z dziejów mentalności średniowiecznej*; 9. Aneta Pieniądz (Warszawa) – *Kobieta w budowaniu tożsamości zbiorowych we wczesnym średniowieczu*; 10. Krzysztof Skwierczyński (Warszawa) – *„Trzecia płeć”? Tożsamość kleru pełnego średniowiecza*; 11. Rita R. Trimonienė (Šiauliai) – *Przygotowanie do śmierci – obowiązki dobrego chrześcijanina w świetle testamentów magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim w XV – początku XVI wieku*; 12. Marcin Pauk (Warszawa) – *Podstawy tożsamości wspólnoty klasztornej w narracjach fundacyjnych XI–XIII w.*; 13. Jerzy Kaliszuk (Warszawa) – *Książka i księgozbiory cystersów wielkopolskich jako element budowy tożsamości*; 14. Michał Gronowski OSB (Tyniec) – *Święci opaci, mnisi i prymat tradycji w Cluny. Z badań nad wizerunkiem i tożsamością średniowiecznych kluniatów*; 15. Jacek Banaszekiewicz (Warszawa) – *Król Lotar w Akwizgranie u schyłku czerwca 978 i w Compiegne na Zielone Świątki 979 roku*; 16. Zbigniew Dalewski (Warszawa) – *Tworzenie dynastii*; 17. Robert Kasperski (Warszawa–Poznań) – *Władza Teodoryka Wielkiego. Problem tworzenia wspólnoty*; 18. Jerzy Pysiak (Warszawa) – *Rex Francorum i pater patriae. Król, święci i relikwie za panowania pierwszych Kapetyngów*; 19. Michał Szczepański (Warszawa) – *Abraham, Dawid i Święta Trójca: wszystkie twarze króla (przykłady ottońskie)*; 20. Andrzej Pleszczyński (Lublin) – *Gall Anonim o relacji Polski i Mnich Sazawski Czech do Niemiec / Cesarstwa Rzymskiego*; 21. Paweł Derecki (Warszawa) – *Termin „Walia” w średniowieczu jako czynnik jednoczący wspólnotę*; 22. Antoni Grabowski (Warszawa) – *Pierwszy Europejczyk a jego ojczyzna. Liudprand z Cremony i Królestwo Italii*; 23. Paweł Żmudzki (Warszawa) – *Polanie jako nazwa znacząca kulturowo*; 24. Piotr Węcowski (Warszawa) – *Początki Polski w świadomości czasów pierwszych Jagiellonów*; 25. Marek Janicki (Warszawa) – *Ideowe funkcje pamięci grunwaldzkiej w XV–XVI w.*; 26. Tomasz Jurek (Poznań) – *Tożsamość regionalna Wielkopolan w późnym średniowieczu*; 27. Andrzej Janeczek (Warszawa) – *Ruś w Koronie – kształtowanie podstaw tożsamości regionalnej (XIV–XV w.)*; 28. Adrian Jusupović (Warszawa) – *Tożsamość i obcość w Kronice halicko-wołyńskiej*; 29. Dimitrij Karnaukhov (Nowosybirsk) – *Idea „trzech Rusi” jako składnik mitu jagiellońskiego w XV–XVI wieku.*

Obfity program pozostawił stosunkowo mało miejsca na dyskusję, ale obrady uwidoczniły trudności w przełożeniu proponowanych założeń na realne analizy źródłowe, które, siłą rzeczy, musiały nawiązywać do doświadczeń i zainteresowań uczestników. Od czasu konferencji badania nad problematyką pamięci i tożsamości w polskim średniowieczu uległy zdecydowanej intensyfikacji. Zawartość niniejszego tomu dość znacznie różni się od przedstawionego wyżej programu obrad, ponieważ część uczestników zrezygnowała z przygotowywania wersji drukowanej referatów. Całość jednak wzbogaciły dwa dodatkowe artykuły: Ingi Stembrowicz i Arkadiusza Borka. Wszystkie teksty zostały gruntownie przepracowane i uzupełnione, a wiele uzyskało nowe sformułowanie tytułów.

Tom otwiera artykuł Sławomira Gawlasa, który, rozwijając wątki przedstawione w przesłaniu programowym konferencji, stawia problem dalszych badań nad średniowieczną genezą polskiej tożsamości zbiorowej. Odnosząc się do obecnego stanu wiedzy o świadomości narodowej, kładzie nacisk na analizę znaków wspólnoty i funkcjonowania pamięci. Nie zgadza się z tezami konstruktywistycznej teorii narodów. Powstały one jako wspólnoty pamięci w średniowieczu, a przełomowe znaczenie miało upiśmiennienie jej przekazów, które nadało im trwałość. Autor porusza także problem powstawania poczucia więzi regionalnej w ramach struktur społeczeństwa stanowego.

Problemy metodyczne i teoretyczne podejmuje kilka dalszych artykułów. Tomáš Velička drobiazgowo przedstawił tematykę nowszych czeskich badań nad pamięcią i jej nośnikami w średniowieczu. Artykuł Zofii Wóycickiej nie dotyczy wprawdzie tej epoki, ale zawiera inspirujący przegląd najważniejszych teorii, metod i terminologii badań pamięci społecznej w naukach społecznych. Grzegorz Pac omówił międzynarodowe dyskusje nad problemami metodycznymi przy wykorzystaniu zjawiska pamięci liturgicznej, zapisanej w źródłach komemoracyjnych, do badań tożsamości rodzinnej i więzów pokrewieństwa. Pokrewną tematykę podjął Marcin R. Pauk, który przywołał wielojęzyczne badania nad rolą narracji fundacyjnych oraz pośmiertnej opieki świętego założyciela i patrona przy budowaniu tożsamości konwentów klasztornych. Wykorzystał je do wnikliwej analizy manipulacji pamięcią w opactwie Petershausen pod Konstancją w XI–XII w.

Następny blok tematyczny poświęcony został zjawiskom zachodzącym na ziemiach polskich. Otwiera go artykuł Pawła Żmudzkiego, który od strony źródłoznawczej i metodycznej stanowi przełom w próbach wyjaśniania pochodzenia i znaczenia kulturowego nazwy „Polan – Polaków – Polski”. Autor analizuje opowieści przedstawiające etymologię różnych określeń zbiorowych (*Lechitae*, *Wandali*, *Poloni – Campestri*), rozważania etnogenetyczne i legendy eponimiczne obecne w średniowiecznym dziejopisarstwie polskim,

ruskim, a także czeskim. Odróżnia etymologie uwarunkowane sytuacją narracyjną i tradycją historiograficzną od tych, które tłumaczą kulturowy i tożsamościowy sens centralnego miejsca wspólnoty zamieszkiwanego przez Polan – „mieszkańców pól”. Było ono obszarem o zróżnicowanym krajobrazie, nadzwyczajnie żyznym i pod każdym względem wyjątkowo cywilizowanym. Takie wyposażenie kulturowe wyróżniało zarówno przestrzeń Polan kijowskich, jak i polskich. Obie nazwy wyrażały podobny sposób samoidentyfikacji wspólnoty, ale powstały niezależnie i raczej nie były określeniami przedpaństwowych plemion.

Artykuł Ingi Stembrowicz wszechstronnie analizuje powstanie opowieści o pobycie Kazimierza Odnowiciela w klasztorze w Cluny i jej dalsze funkcjonowanie w polskim dziejopisarstwie do końca XIV w. Schematy fabularno-narracyjne zastosowane przy opisie panowania tego władcy w kronikach Galla i mistrza Wincentego wykorzystane zostały do budowy podania o Kazimierzu Mnichu, zapisanego po raz pierwszy w żywotach św. Stanisława w połowie XIII w. i rozwijanego w innych zabytkach na Śląsku, w Królestwie Polskim, a także na Pomorzu Zachodnim. Podanie było wówczas podstawową narracją tożsamościową, ponieważ wyjaśniało odrębność fryzury i ubioru Polaków, ich dłuższe posty i płacenie świętopietrza, uzasadniając to warunkami papieskiej dyspensy. Obszerny materiał z XV stulecia nie zmieścił się w niniejszym tomie.

Późnego średniowiecza dotyczy również artykuł Piotra Węcowskiego, który skupia się na narracjach dotyczących początków Polski jako królestwa chrześcijańskiego. Koncentrowały się one wokół okoliczności chrztu Mieszka, roli świętego Wojciecha, początków organizacji kościelnej, zjazdu gnieźnieńskiego i koronacji Bolesława Chrobrego. Składały się na sekwencje wielowątkowej opowieści, która dopiero w początku XVI w. przybrała w miarę spójny kształt. Autor nawiązuje do opublikowanej w międzyczasie książki¹, w której śledzi drobiazgowo te przekształcenia. W artykule omawia przede wszystkim różnorodną dokumentację źródłową: zeznania w sporach politycznych z Zakonem i Mazowszem, dziejopisarstwo, w tym bardzo liczne drobne zapiski, nowe odpisy starszych tekstów, rękopisy szkolne, żywoty świętych (przede wszystkim Wojciecha i Stanisława), kazania i zbiory egzemplów, pieśni religijne i utwory liturgiczne, zabytki ikonograficzne, materialne i symboliczne nośniki pamięci, zwyczaje, ustne przekazy pamięci instytucji Kościoła i rodów szlacheckich. Budująca wspólną tożsamość wiedza o początkach państwa była wprawdzie mało dokładna, ale szeroko rozpowszechniona w społeczeństwie.

¹ P. Węcowski, *Początki Polski w pamięci historycznej późnego średniowiecza*, Kraków 2014.

Artykuły podejmujące zasadnicze problemy polskiej tożsamości i pamięci zostały uzupełnione dalszymi analizami poświęconymi głównie przekazom dziejopisarским. Andrzej Pleszczyński, rozważając głębszy sens obrony przez Galla Anonima suwerenności Polski wobec Cesarstwa, wykorzystał analogiczny materiał czeski w tzw. *Kronice* Mnicha Sazawskiego oraz skonfrontował ich narracje z ówczesnymi realiami politycznymi. Arkadiusz Borek pokazał, że Janko z Czarnkowa w bardzo realistyczny sposób patrzył na sprawy Kościoła z punktu widzenia własnej przynależności do środowiska kanoników katedralnych. Wzór osobowy biskupa wymagał współdziałania z kapitułą, przestrzegania zwyczajów, a przede wszystkim obrony praw majątkowych i przywilejów podległego mu duchowieństwa. Agnieszka Bartoszewicz rozpatruje rolę kancelarii miejskich przy powstawaniu tożsamości komunalnej. W swojej analizie skupia się na znaczeniu dokumentacji kancelaryjnej dla funkcjonowania pamięci miejskiej. Obok niezbyt licznych zapisów kronikarskich służyło temu zachowywanie przywilejów, statutów, zbiorów orytyli, prowadzenie ksiąg i wydawanie dokumentów uwierzytelnianych pieczęcią wspólnoty.

Następną grupę tekstów otwiera artykuł Romana Michałowskiego, który postawił zasadnicze pytanie o sposób rozumienia różnic między poganinem a chrześcijaninem w czasach karolińskich. Różnice te zostały poświadczone w panegiryku Ermolda Czarnego, przy okazji opisu konwersji króla duńskiego Haralda pod wpływem wspaniałości liturgii i majestatu cesarza Ludwika Pobożnego. Konfrontacja z poganami pozwalała na podkreślenie nie tylko chrześcijańskiej perspektywy zbawienia, ale i doczesnej pomyślności wyznawców chrześcijaństwa udzielanej przez Boga za pośrednictwem cesarza. Aneta Pieniądz nawiązała do dyskusji wokół przekształceń w funkcjonowaniu struktur pokrewieństwa podczas tzw. rewolucji feudalnej. Międzynarodowe badania wskazują na konieczność skorygowania tradycyjnego obrazu – pokrewieństwo w linii żeńskiej miało istotne znaczenie dla rodzinnej tożsamości nie tylko wtedy, gdy pozycja żony była wyższa. Kobiety uczestniczyły w przekazie ustnym pamięci rodzinnej, a działania kommemoratywne wpisane były w rolę społeczną wdowy. W innym kierunku poprowadził rozważania Zbigniew Dalewski. Pokazał on zmiany reguł sukcesji dynastycznej na obszarze pokarolińskiej Europy. Świadome ograniczanie praw następstwa tronu do jednego z synów było widoczne w polityce dynastii ottońskiej. Autor pokazał, że wprowadzanie tej zasady na Rusi, Węgrzech i w Polsce zderzało się z poczuciem kolektywnego udziału we władzy wszystkich członków rodziny panującej i prowadziło do długotrwałych konfliktów z odsuwanymi krewnymi z linii bocznych. Wprowadzaniu prostej linii synowskich sukcesji sprzyjała sakralna legitymizacja władzy monarszej i ogólne przemiany tożsa-

mości rodzinnej w kręgu arystokracji, prowadzące do preferencji więzi patrylinearnych.

W kolejnych artykułach podjęta została próba rekonstrukcji dziejopisarskich strategii narracyjnych. Robert Kasperski zaproponował interpretację przekazu *Getiki* Jordanesa o władzy Teodoryka i jego zięcia Eutaryka nad Ostrogotami i Wizygotami jako „wynalezioną tradycję”, wykorzystującej pamięć wspólnoty rodu Amalów do symbolicznego przeniesienia w przeszłość jedności panowania nad połączonymi ludami Gotów. Antoni Grabowski skoncentrował się na sposobie rozumienia terminów *Europa* i *Italia* w twórczości Liudpranda z Cremony. Pierwszy z nich był przede wszystkim określeniem ideowym terytorium podległego władzy właściwego, chrześcijańskiego cesarza (kronikarz podejmował więc pewne zabiegi ośmieszające władców Bizancjum). Drugi oznaczał jego ojczyznę czekającą na cesarza jako na swojego wybawcę, który przywróci porządek. Adrian Jusupović odczytał w *Kronice halicko-wołyńskiej* wątki odbijające dążenie do legitymizacji władzy księżęcej Romanowiczów. Ich prawa dziedziczne pochodziły z woli Bożej, a zagrażała im niewierność miejscowych możnych. Konfrontacja z mongolskim wrogiem wzmacniała chrześcijańską tożsamość Rusinów.

Tom zamykają analizy dwu różnych zjawisk. Ewa Wólkiewicz przedstawiła wywodzące się z późnego średniowiecza zjawisko publicznego wkładania depozytów do galek umieszczanych na wieżach kościołów i budynków komunalnych. Zróznicowane depozyty (dokumenty, zestawienia kommemoracyjne, relikwie i dewocjonalia, medale i monety) miały charakter swoistej polityki pamięci. Były przesłaniem dla przyszłych pokoleń, które odzwierciedlało intencje religijne i polityczne. Rita Regina Trimoniené wykorzystała testamenty magnackie sporządzane w XV i na początku XVI w. w Wielkim Księstwie Litewskim do analizy form jego chrześcijańskiej tożsamości demonstrowanych w obliczu śmierci.

Podjęta problematyka tożsamości społecznej jest bardzo obszerna, a poszczególne artykuły poruszają tylko niektóre zagadnienia. Ich treść jest z oczywistych powodów nieporównanie bardziej złożona i bogata niż powyższe uwagi. Niniejszy tom bezpośrednio nawiązuje do materiałów z trzech konferencji zorganizowanych w latach 1998–2002² oraz do kolejnej z 2008 r.³

² *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych; Stosunki międzywyznaniowe w Europie Środkowej i Wschodniej w XIV–XVII wieku; Ostmitteleuropa im 14.–17. Jahrhundert – eine Region oder Region der Regionen?*, red. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala, Warszawa 1999–2003.

³ *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. S. Gawlas, M.T. Szczepański, Warszawa 2011.

Wydawcy dedykują książkę pamięci Profesorów: Aleksandra Gieysztorra i Benedykta Zientary, przywołując tym samym ich osiągnięcia w badaniu zjawisk więzi społecznych i świadomości narodowej. Wyrażają jednocześnie wdzięczność Pani Profesor Marii Koczerskiej jako dyrektorowi Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego i Profesorowi Włodzimierzowi Lengauerowi jako prorektorowi Uniwersytetu Warszawskiego, którzy wsparli zorganizowanie konferencji i publikację jej rezultatów. Poddajemy je osądowi czytelników.

Sławomir Gawlas